*The Journal of Academic Social Science Studies*

JASSS

*International Journal of Social Science*
*Doi number:http://dx.doi.org/10.9761/JASSS2977*
Number: 37 , p. 101-121, Autumn I 2015
**Yayın Süreci**

Yayın Geliş Tarihi
**28.06.2015**

Yayınlanma Tarihi
**04.09.2015**

# KLASİK TÜRK EDEBİYATINDA MANZUM TEFSİR

## *POETIC TAFSIR IN CLASSICAL TURKISH LITERATURE*

*Yrd. Doç. Dr. Bünyamin TAŞ*
*Aksaray Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü*

**Özet**

Kur'an-ı Kerim, klasik Türk edebiyatının en temel kaynağıdır. Bu edebiyatın mahsullerinde Kur'an-ı Kerim'in tür, şekil, konu, remiz, mazmun, dil ve üslup bakımından belirleyici tesirleri üzerine birçok ilmî tespit yapılmıştır. Söz konusu ilmî etütlerde şairlerin Kur'an-ı Kerim'den ne şekilde istifade ettikleri de birçok defa ortaya konmuştur. Yalnız, şairlerin Kur'an-ı Kerim'den istifade yolları ifade edilirken ve klasik Türk şiirinde Kur'an-ı Kerim'in belirleyici olduğu türler tasnif edilirken manzum tefsirlere hiç değinilmemiştir. Oysa klasik Türk edebiyatı mahsulleri arasında müstakil bir tür olarak tefsir veya tefsirnâme şeklinde adlandırılmaya müsait bazı eserler vardır. Divanlarda ve mesnevilerde başlıklarına Kur'an-ı Kerim ayetleri kaydedilen ve muhtevaları da söz konusu ayetlerin manasıyla örtüşen manzumelerle karşılaşılmaktadır. Daha da önemlisi tefsir alanında bir eser yazmak amacıyla mahsus telif edilmiş manzum eserler vardır. Ancak, manzum tefsir yazmak kastıyla özelikle telif edilmiş söz konusu müstakil eserlerin klasik Türk edebiyatında yaygın bir tür olduğu söylenemez. Şimdiye kadar tespit edilen eserler sınırlı sayıdadır. Dolayısıyla bu eserlerin sabit veya gelenekselleşmiş bir tarzı da yoktur. Söz konusu eserlerin birkaçı manzum kırk hadis tercümelerine öykünerek yazılmış manzum kırk ayet tefsiridir. Bazısı Fatiha veya İhlas gibi sadece bir surenin tefsiri olmak üzere yazılmıştır. Bazısı Yasin, Mülk ve Nebe surelerinin tefsiridir. Bazısı ise her bir manzumesinde farklı surelerden seçilmiş ayetlerin mevzubahis edildiği eserlerdir.

**Anahtar Kelimeler:** Klasik Türk Edebiyatı, Kur'an, Manzum Tefsir, Tefsirnâme

**Abstract**

It is well-documented in the literature that Holy Quran, as being the most fundamental source of the classical Turkish literature, has a profound influence on classical Turkish works in terms of type, shape, subject, symbol, language and wording. Although there are numerous studies in which researchers exhibited how poets benefited from Holy Quran, these researchers did not refer to poetic tefsirs. However, there are some works that can be named as tefsir or tefsirname, which have an attribute to be an original type of literature, among the works written in the area of classical Turkish literature. There are numerous poems that have Holy Quran verses in their titles in the divans and masnavis. Moreover, the contents of these poems correspond to the verses that are written in their titles. More importantly, there are some poetic works

purposefully written to create a work in the area of tafsir. However, there are not many works like that in the classical Turkish literature. There are a limited number of works detected until now. Therefore these works have not stable or well-established pattern. Some of these works, which have been written with the inspiration from forty hadis translations, are poetic forty verse tafsirs. Some of these have been written as a tafsir of only one sura such as Fatiha or Ihlas. Some of them are tafsirs of Yasin, Mülk or Nebe. Some of these works have verses from different suras in each poem. Therefore one cannot say that there is a tradition of poetic tafsir writing that have established rules in the classical Turkish literature.

**Key Words:** Classical Turkish Literature, Quran, Poetic Tafsir, Tafsirname

**Giriş**

Klasik Türk edebiyatının cari olduğu tarihî dönemde siyasî otorite, kamu nizamı ve toplum içindeki muhtelif örgütlenmeler temel olarak İslamî referanslar üzerine tesis edilmekteydi. Dolayısıyla bu dönemin mahsulü olan edebî eserlerde de İslam'ın temel kaynak olması tabiîdir. İslam'ın temel kaynağı ise hiç şüphesiz Kur'an-ı Kerim'dir. Bu itibarla İslamî referanslarla örgütlenen Osmanlı toplumunda da ister kanun, ister bilim, ister sanat olsun; yazılı olan her şeyin temel ve birinci kaynağı Kur'an-ı Kerim'dir. Dolayısıyla bu dönemin mahsulü olan klasik Türk edebiyatının temel kaynağı da Kur'an-ı Kerim'dir. Nitekim konu hakkında fikir beyan eden herkesin ortak kanaati de bu yöndedir.

Agâh Sırrı Levend, dönemin edebiyatını *ümmet çağı edebiyatı* olarak adlandırıp, bu edebiyatın temel kaynağının Kur'an-ı Kerim olduğunu söylemiştir.[1] Orhan Şaik Gökyay, klasik Türk edebiyatını anlamak için anlamı bilinmeyen kelimeleri sözlüklerde aramak yerine, öncelikle bu edebiyatın kaynağını teşkil eden ayrıntıların bilinmesi gerektiğini söylerken en önde Kur'an-ı Kerim ayetlerini zikretmiştir.[2] Mine Mengi, klasik Türk edebiyatının temelinde dinî inançların olduğunu söyleyerek bunların kaynağı olarak da evvela Kur'an-ı Kerim'i anmıştır.[3] Mustafa Uzun, Kur'an-ı Kerim'in Türk edebiyatıyla irtibatını ele aldığı makalesinde klasik Türk edebiyatının, Kur'an-ı Kerim'in etkisi altında geliştiğini söyleyip bu hükmü destekleyen hayli tafsilat sunmuştur.[4] Ahmet Mermer ise birtakım şekil ve türlerine kadar hemen her anlamda klasik Türk edebiyatının temel kaynağının Kur'an-ı Kerim olduğunu ifade edip bu edebiyatın diğer önemli kaynakları olarak sıraladığı hadis, peygamberler tarihi ve tasavvufun da Kur'an-ı Kerim kaynaklı olduğuna dikkat çekmiştir. Klasik Türk edebiyatının estetik yapısı sayılan belâgat ve edebî sanatların temelinin de Kur'an-ı Kerim olduğunu söyleyip dinî olmayan konularda dahi Kur'an'ın izlerinin bulunduğunu belirtmiştir (Mermer, 2009:30). Mehmet Şeker, İslamiyet sonrası Türk edebiyatının ilk şairleri olarak bilinen Yusuf Has Hacib, Edip Ahmet Yüknekî ve Hoca Ahmed Yesevî'nin eserlerinde Kur'an-ı Kerim'e yapılan atıfları örnekleriyle gösterip bu eserlerde Kur'an'ın nasıl kaynaklık ettiğini ilgili literatürü tarayarak sarahatle ortaya koymuştur. Adı anılan yazarlara ait *Kutadgu Bilig*, *Atabetü'l-Hakâyık* ve *Dîvân-ı Hikmet* adlı eserleri, "*Kur'an kültüründen yararlanarak, ayetlerden*

---

[1] "*Ümmet çağı edebiyatı, İslam dininin ortaya koyduğu hükümlere dayanır. Eski metinlerde hemen hiçbir sayfa yoktur ki, içinde Kur'an'dan bir ayet, Peygamber hadisinden bir cümle bulunmasın ve düşünceler bunlara bağlanmış olmasın. Tefsir, kelam, fıkıh gibi İslamî bilimler kültürün dayanağıdır* (Levend, 2008:24)."

[2] "*Divan edebiyatı söz konusu olunca, bir şiirin anlamını sözlüklerde aramaya kalkmadan önce, bizden sahip olmamız istenen bilgiler vardır; bunlar, ayetler, hadisler, deyimler, cinaslar, efsaneler, kıssalardır; mitolojidir; halkın inançlarıdır, âdetleridir* (Gökyay, 1997:324)."

[3] "*Eski edebiyatımızın temelinde, kaynağını Kur'an ve hadislerden alan dinî inançlarla tasavvufun bulunduğunu unutmayalım* (Mengi, 1994:17)."

[4] "*Genellikle üç döneme ayrılarak incelenen Türk edebiyatının sekiz-dokuz asırlık en uzun, en verimli devresi İslam dini ve medeniyetiyle ona hâkim vasıflarını kazandıran Kur'an'ın etkisi altında gelişmiştir* (Uzun, 2002)."

*ilham alarak, onlardan atıflar yapan ve Türk-İslam medeniyetine mührünü vuran eserler*" sözleriyle nitelemiştir. Nitekim mezkûr eserler, klasik Türk edebiyatının öncüsü ve habercisi olarak kabul edilmektedir (Şeker, 2007).

Kur'an-ı Kerim'in klasik Türk edebiyatına kaynaklık etmesi meselesinin değerlendirildiği çalışmalarda klasik şairlerin Kur'an-ı Kerim'den hangi yollarla faydalandıkları da tespit edilmiştir. Bu tespitlere göre şairler Kur'an-ı Kerim'den dört şekilde faydalanmışlardır: 1. Şiirlerde Kur'an-ı Kerim ayetlerinin orijinal lafızlarıyla iktibas edilmesi. 2. Ayetlerin mealen iktibas edilmesi. 3. Ayetlere telmihte bulunulması. 4. Kur'an-ı Kerim'in farklı isimlerinin ve sure isimlerinin, sevgilinin yüzü için teşbih unsuru olarak kullanılması (Kuzubaş, 2003; Mermer, 2009:30; Çelik, 2001). Bu makalenin odağındaki manzum tefsir niteliğindeki eserlere istinaden söz konusu maddelere ek olarak, doğrudan doğruya Kur'an ayetlerinin tefsiri olmak kastıyla veya bütünüyle Kur'an ayetlerinin ilhamı altında yazılmış müstakil edebî eserleri de dâhil etmek gerekir. Hatta klasik Türk edebiyatına Kur'an'ın kaynaklık etme biçimini sınıflandırırken en önde bu tür eserlerin yazılması gerektiği dahi söylenebilir.

Buraya kadar izah edilegeldiği üzere bu sahayla ilgili söz söyleyen hemen herkes klasik Türk edebiyatının en temel kaynağının Kur'an-ı Kerim olduğunda mutabıktır. Mamafih İslamî dönem Türk edebiyatı tarihinin bugüne kalabilen en eski mahsulü de bir Kur'an-ı Kerim tercümesidir (Köprülü, 1981:163). Türk İslam medeniyetinin teşekkülünde bu ve buna benzer eserlerin önemli bir rolünün olduğu muhakkaktır. Bu çeviriler, İslam'ın birinci kaynağından olmaları bakımından dinî bilginin toplumda hem yatay düzlemde yayılması, hem de o toplumun edebî mahsullerini her yönüyle şekillendirmesi itibarıyla önemli bir rol oynamış olmalıdırlar. Ayrıca bu ilk çeviri veya tefsirlerin, daha sonra kaleme alınacak olan manzum tefsirlere kaynaklık ettiğini, dahası bazı manzum tefsirlerin bu eserlerin nazma çekilmiş hâli olduğunu da belirtmek gerekir. Bu itibarla konumuzla alakalı görülen Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye ilk tercüme ve tefsirleri bahsine burada değinmekte fayda mülahaza edilmiştir.

**Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye İlk Tercüme ve Tefsirleri**

**A. İlk Tercümeler**

Kur'an-ı Kerim'in ilk tam çevirisi X. asırda Farsçaya yapılmıştır (Durmuş, 2007:91). Samanoğulları emiri Mansur b. Nuh [350-365/961-976], Kur'an-ı Kerim'in Farsçaya tercüme edilmesi için bir heyet kurdurmuştur. Bu heyetin içinde, Türklerin yaşadığı bölgelerden olan üyeler de vardır (İnan, 1991:129). Zeki Velidi Togan, bu üyelerden ikisinin o devirde dili Türkçe olan İsbicab ve Mebus şehirlerine nispetleri dolayısıyla Türk olabileceğini ileri sürmüştür. Buna dayanarak Kur'an'ın Türkçeye ilk tercümesinin de Farsçaya ilk tercümeyle aynı devirde (X. yüzyılda) yazılmış olabileceği sonucuna varmıştır (Togan, 1960:135). Abdülkadir İnan ise ilk Türkçe Kur'an-ı Kerim çevirisinin, Karahanlıların Müslüman olmasından yüz yıl sonra, yani XI. asırda yapılmış olabileceğini ileri sürmüştür(İnan, 1991:129). Yalnız, bu tahminleri teyit edecek malzeme bugün hâlâ temin edilebilmiş değildir. Eldeki nüshalara göre Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye ilk çevirilerinin de tıpkı mezkûr Farsça çeviri gibi satır altı kelime çevirileri olduğu görülmektedir. Bu çevirilerin bugün mevcut olan nüshalarından Doğu Türkçesi ile X-XIII. asırlar arasında yazıldıkları tahmin edilen en eski beş tanesi şunlardır:[5]

**1. Türk İslam Eserleri Müzesi Nüshası**

Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye tercümeleri içinde mevcut en eski nüsha olarak kabul edilmektedir. İstanbul Türk İslam Eserleri Müzesinde 73 numarada kayıtlı olan nüsha 902 sayfadan ibarettir. Müstensihi Muhammed b. el-Hâc Devletşah eş-Şirâzî'dir. Müstensihin

[5] Kur'an-ı Kerim'in Türkçe tercüme/tefsirleri üzerine yapılan çalışmaların bir bibliyografyası için Gülden Sağol'un ilgili çalışmasına bakılabilir (Sağol, 1997).

künyesinde bulunan Şiraz'a nispet dolayısıyla eserin de Şiraz'da istinsah edilmiş olabileceği tahmin edilmiştir (Özkan, 2008).

Eser 734 (1333/1334) yılında istinsah edilmiştir. Tıpkı ilk Kur'an çevirisi olan Farsça tercüme gibi bu nüshada da satır altı tercüme tekniği uygulanmıştır. Eser üzerinde Abdullah Kök ve Suat Ünlü'nün doktora çalışmaları bulunmaktadır (Kök, 2004; Ünlü, 2004). Bütün Arapça kelimelerin Türkçeleriyle karşılanmaya çalışıldığı tercümenin dilinin XII-XIII. yüzyıllar müşterek Orta Asya Türk edebî dilinin özelliklerini yansıttığı tespit edilmiştir (Özkan, 2008).

**2. Özbekistan Nüshası**

Eksik bir tercüme olup 273 varaktan ibaret olan nüsha, Özbekistan İlimler Akademisi Ebu Reyhan el-Biruni Şarksinaslık Enstitüsünde 2008 numarada kayıtlıdır. Türkçe-Farsça tercümeleri içeren nüsha satır arası tekniğiyle hazırlanmıştır. A. A. Semenov, nüshadaki Farsça tercümelerin dilinin klasik Farsça döneminin özelliklerini yansıtmasından ve bazı Türkçe kelimelerden hareketle nüshanın XIII. asra ait olabileceğini söylemiştir. Nüsha üzerinde Emek Üşenmez doktora çalışması yapmış ve eseri giriş, inceleme, metin, sözlük, ekler dizini ve tıpkıbasım hâlinde yayımlamıştır (Üşenmez, 2013).

**3. İngiltere Nüshası**

Manchester Rylands Kitaplığı Arapça Yazmalar bölümünde MSS. 25-38. numarada kayıtlıdır. Toplam 14 cilt içinde 1145 varaktan ibaret olan nüsha, eksik bir nüshadır. Satır arası kelime kelime yapılan tercüme Türkçenin yanında Farsça tercümeyi de içermektedir.

Mustafa Özkan, nüshanın dil özellikleri bakımından XII. asır sonları ile XIII. asır başları Karahanlı edebî dilinin özelliklerini yansıttığını söylese de Şinasi Tekin bu tercümenin X. asırda Farsçaya yapılan ilk Kur'an tercümesiyle birlikte yapıldığını ifade etmiştir (Özkan, 2008; Ata, 2004:XV). Şinasi Tekin'in bu konudaki en temel dayanağı İngiltere nüshasının, Kur'an'ın bir başka dile ilk çevirisi olarak bilinen Mansur b. Nuh'un yaptırdığı Farsça tercümeyi de içeriyor olmasıdır. Eser üzerine doktora çalışması yapan Aysu Ata, Şinasi Tekin'in bu görüşünü kabul edip bu nüshanın ilk Türkçe Kur'an çevirisi olabilme ihtimalini başka birçok veriyle de desteklemiştir (Ata, 2004:XIII-XIX).

**4. Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Ali Paşa Nüshası**

Eskiden Millet Kütüphanesi Hekimoğlu Ali Paşa kitaplığında 951 numarada bulunan nüsha, Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Ali Paşa Camii kitaplığı numara 2'ye nakledilmiştir. Müstensihiyle ilgili bir kayıt bulunmayan nüshanın istinsah tarihi hicrî 764 yılının Rebiülahir ayının ortası (Ocak-Şubat 1363) olarak kaydedilmiştir. Toplamda 583 varağı muhtevi olan ve Harezm Türkçesiyle yazılan nüsha, diğer nüshalar gibi satır arası tercüme tekniğiyle yapılmıştır (Ata, 2004:XI). Eser üzerinde Gülden Sağol tarafından bir doktora çalışması yapılmıştır (Sağol, 1995, 1996, 1999).

**5. Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar Nüshası**

Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar Bölümü numara 3966'da kayıtlı olan nüsha, 222 varaktan ibarettir. Baştan, ortadan ve sondan bazı yaprakları eksiktir. Müstensih ve istinsah tarihine ilişkin herhangi bir kayıt bulunmayan nüshada karışık dil özellikleri görülmektedir. Buradan hareketle XIII-XIV. asırlar arasında yazıldığı tahmin edilmektedir (Özkan, 2008). Eser üzerinde Osman Toker, Ayşe Uyansoy Hillhouse, Cengiz Müfettişoğlu, Aslı Uygun ve Recep Yılmaz yüksek lisans tezi hazırlamışlardır (Toker, 2000; Hillhouse, 2006; Müfettişoğlu, 2006; Uygun, 2006; Yılmaz R. , 2007).

**B. İlk Tefsirler**

Tefsir eserleri, Kur'an'ın metin tercümelerinden (meal) farklı olarak sure ve ayetlerin muhtelif rivayetler ve dil bilimi kuralları çerçevesinde açıklamalarının yapıldığı eserlerdir. Bu tür eserlerin Türkçede ilk olarak ne zaman yazıldığı bilinmemekle birlikte Türklerin İslam

dinine girdikleri ilk asırlardan itibaren Türkçe tefsir eserlerinin de yazılmış/tercüme edilmiş olabilecekleri yönünde tahminler yapılmaktadır. Bugün kütüphanelerde nüshaları mevcut olan eserlerden hareketle bilinen ilk Türkçe Kur'an tefsirlerinin Fatiha Suresi, İhlas Suresi, Yasin Suresi, Mülk Suresi, Amme cüzü ve Âyetü'l-kürsî tefsirleri olduğu görülmektedir. Söz konusu tefsirlerin, Âyetü'l-kürsî tefsiri hariç tamamının Mustafa b. Muhammed[6] tarafından, 1362-1368 yılları arasında yazıldığı kabul edilmektedir.[7] Bu tefsirlerin kütüphanelerde ve şahıslarda birçok nüshası mevcuttur (Özkan, 2008). Söz konusu kısmî tefsirlerden önce yazılmış olma ihtimali bulunan bir nüsha daha vardır. Bu nüsha, doğu Türkçesiyle yazılmış olan ve "Orta Asya Tefsiri" veya "Anonim Tefsir" adlarıyla bilinen eserdir. Konuyla ilgili çalışmalarda ilk Türkçe Kur'an tercümeleri arasında tasnif edilen bu eser, muhtelif açıklama ve rivayetlere yer verdiği için bu yazıda ilk tefsirler arasında tasnif edilmiştir. Bu ilk örneklerden sonra kaleme alınan ilk Türkçe tam tefsirler ise *Cevâhirü'l-Esdâf*, *Tercüme-i Tefsîr-i Ebü'l-Leys* ve *Lübâbü't-Te'vîl* adlı eserlerdir. Söz konusu eserlerin her biri aşağıda müstakil olarak ele alınmıştır.

**1. Anonim Tefsir**

Institut Naradov Azii kitaplığı Cod. 332'de kayıtlı bulunan nüsha, "Orta Asya Tefsiri" veya "Anonim Tefsir" adlarıyla bilinmektedir. 147 varaktan müteşekkil olan bu eksik nüshanın müstensihine ve istinsah tarihine ilişkin herhangi bir kayıt yoktur. "İlk Tercümeler" başlığı altında tanıtılan daha önceki nüshalardan farklı olarak bu nüshada satır arası kelime kelime tercümenin yanı sıra muhtelif tefsir kayıtları da bulunmaktadır. Dolayısıyla söz konusu nüshayı tefsir başlığı altında tasnif etmek daha uygun görülmüştür. Nüshanın dili, ait olduğu yer ve devirle ilgili birbirinden farklı birçok görüş ileri sürülmüştür. Janos Eckmann bu nüshanın XV. asırdan önce yazılmış olamayacağını, M. Fuad Köprülü ise hicrî IV. asır sonu veya V. asır başında (miladî XI. asırda) yazılıp Timur devrinde istinsah edilmiş olabileceğini söylemiştir (Ata, 2004:XI). Eser Üzerinde Halil İbrahim Usta yüksek lisans tezi hazırlamıştır (Usta, 1989).

**2. Fatiha Suresi Tefsiri**

Eserin kim tarafından, ne zaman ve nerede yazıldığına ilişkin bir bilgi bulunmamaktadır. Eserin İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Kitaplığında 3779 numara ile kayıtlı bulunan nüshasını yayına hazırlayan Özcan Tabaklar, aynı yazma içinde bulunan Mustafa b. Muhammed tarafından yazılmış Mülk Suresi tefsiri ve Amme cüzü tefsirinin üslûp ve dil özellikleri bakımından bu eserle benzerliğinden yola çıkarak söz konusu Fatiha Suresi tefsirinin de Mustafa b. Muhammed tarafından yazılmış olabileceğini söylemektedir (Tabaklar, 2003). Sade ve akıcı bir üslûpla yazılan eserde Fatiha Suresi tefsir edilirken başka tefsirlerden ve hadislerden yararlanılmıştır. Bu bakımdan eser daha çok rivayet tefsiri özelliği göstermektedir. Ayrıca tefsir yapılırken aralara muhtelif hikâyeler ve nükteli sözler de eklenmiştir. Mustafa Özkan, eserin İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde ve Ankara Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesinde birer nüshasının daha bulunduğunu kaydetmiştir (Özkan, 2008).

---

[6] Mustafa Özkan, Mustafa b. Muhammed hakkında şu bilgileri nakletmiştir: "*Orhan Gazi devri bilginlerinden olan Mustafa b. Muhammed, Eğirdir'de doğmuştur. Medine, Mısır, Şam ve Irak'ta bulunmuş, mükemmel bir tahsil görmüş ve iyi bir Arapça bilgisine sahip olarak ülkesine dönmüştür. Doğduğu yer olan Eğirdir'de medresede müderrislik, Ladik'de (Denizli) kadılkudatlık yapmıştır* (Özkan, 2008)."

[7] Muhammet Yelten, söz konusu eserlerin, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Kitaplığında 3779 numarayla kayıtlı bulunan nüshalardaki takdim kayıtlarından hareketle İnançoğulları'ndan İshak Bey b. Murad Arslan'a takdim edildiğini tespit etmiştir. Ayrıca İshak Bey b. Murad Arslan'ın miladî 1362 tarihli sikkesinin bulunduğunu ve 1368'de onun yerine Germiyanoğlu Süleyman Şah'ın bey olduğunu belirterek bu eserlerin 1362-1368 yılları arasında yazılmış olması gerektiği sonucuna varmıştır (Yelten, 2000).

**3. İhlas Suresi Tefsiri (Kitâb-ı İzhâr-ı Ehadiyyet)**

İhlas Suresi'nin geniş bir tefsiri olmak üzere Mustafa b. Muhammed tarafından kaleme alınan eser, İnançoğulları'ndan Murad Arslan Bey'in isteği üzerine yazılmıştır. Eserin girişinde İhlas Suresi'nin önemi ve sevabının çokluğu vurgulanmıştır. Tefsir yapılırken muhtelif ayetler, hadisler ve sair tefsir eserlerinden bolca istifade edilmiştir. Aralara muhtelif hikâyeler eklenmiştir. Bu bakımdan eser, bir rivayet tefsiri özelliği arz etmektedir. Kütüphanelerde birçok yazması bulunan eser üzerine Yusuf Akçay ve Ahsen Esatoğlu tarafından birer yüksek lisans çalışması yapılmıştır (Özkan, 2008; Akçay, 2005; Esatoğlu, 1987). Bu eser, Hüseyin b. Ahmed Sirôzî'nin *Câmi'ü'-l-Envâr 'alâ-Tefsîri'l-İhlâs* adlı manzum İhlas Suresi tefsirine de kaynaklık etmiştir. *Câmi'ü'-l-Envâr 'alâ-Tefsîri'l-İhlâs,* büyük oranda Mustafa b. Muhammed'in tefsirinden faydalanılarak tanzim edilmiştir (Düzenli, 2014:17-31).

**4. Yasin Suresi Tefsiri**

Mustafa b. Muhammed tarafından yazılan ve ilk Türkçe tefsir eserlerinden bir diğeri olan Yasin Suresi tefsiri, önce kimliği hakkında elde fazla bilgi bulunmayan Hızır b. Gölbeyi'ne, daha sonra Murad Arslan Bey'e sunulmuştur. Eserin telif tarihi bilinmemektedir. Mustafa b. Muhammed'in diğer tefsir eserlerinde olduğu gibi bu eserinde de tefsir yapılırken ayet, hadis ve muhtelif rivayetlerden bolca istifade edilmiştir. Bu itibarla eser rivayet tefsiri özelliği arz etmektedir. Eserin kütüphanelerde birçok nüshası mevcuttur. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Kitaplığında 3779 numarayla kayıtlı bulunan nüsha üzerine Mehmet Yusuf tarafından bir bitirme tezi hazırlanmıştır (Yusuf, 1968). Daha sonra aynı nüsha üzerine Almazbek Jarkynbaev tarafından bir de yüksek lisans çalışması yapılmıştır (Jarkynbaev, 2005). Eserin Konya İzzet Koyunoğlu Kütühanesinde bulunan nüshası üzerine Nadide Gürbüz, Milli Kütüphanede bulunan bir nüshası üzerine Mehmet Kara ve Milli Kütüphanede bulunan bir başka nüshası üzerine de Funda Sezgin yüksek lisans tezi hazırlamıştır (Özkan, 2008; Gürbüz, 1986; Kara, 1988; Sezgin, 1997).

Mustafa b. Muhammed'in tefsirinden kısa bir zaman sonra yazılan diğer bir Yasin Suresi tefsiri de İstanbul'un ilk kadısı olarak bilinen Hızır Bey Çelebi tarafından yazılan tefsirdir. Tefsirin Süleymaniye Kütüphanesinde bulunan bir nüshası Ayşe Hümeyra Aslantürk tarafından yayınlanmıştır (Aslantürk, 2007). Bu eserin Millet Kütüphanesinde ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Genel Kitaplığında başka nüshaları da bulunmaktadır (Özkan, 2008).

**5. Mülk Suresi Tefsiri**

Türkçe ilk tefsirlerden birisi olan ve Mustafa b. Muhammed tarafından yazılan diğer bir eser de Mülk Suresi tefsiridir. Telif tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte Orhan Bey'in oğulları Süleyman ve Murad ile Murad Arslan Bey'in oğlu İshak Bey'e ayrı ayrı takdim edilmesinden hareketle XIV. asrın ilk yarısında telif edildiği tahmin edilmektedir. Eserin muhtelif kütüphanelerde birçok nüshası bulunmaktadır. Söz konusu nüshalar arasında birçok fark bulunmaktadır. Mustafa Özkan, nüshalar arasındaki bu farklılıkları eserin birden fazla kişiye takdim edilmesine yorarak her bir nüshanın ayrı bir eser olarak değerlendirilmesi gerektiğini söylemiştir (Özkan, 2008).

Mustafa b. Muhammed'in diğer tefsir eserlerinde olduğu gibi bu eserinde de tefsir yapılırken ayet, hadis ve muhtelif rivayetlerden bir hayli istifade edilmiştir. Dolayısıyla bu eser de rivayet tefsiri özelliği arz etmektedir. Ayrıca eserde muhtelif hikâye, vecize ve rivayetler aktarılırken zaman zaman Farsça beyitlere de yer verilmiştir. Eserin kütüphanelerde birçok nüshası mevcuttur. Eser üzerine Kayahan Erimer tarafından bir doktora tezi hazırlanmıştır (Erimer, 1976). Ayrıca farklı nüshalardan hareketle eser üzerinde Ali Özcan, Feryal Korkmaz,

Ulaş Yıldız, Gamze Sönmez ve Hasan Şimşek tarafından yüksek lisans çalışmaları hazırlanmıştır (Özcan, 1987; Korkmaz, 2000; Yıldız, 2004; Sönmez, 2006; Şimşek, 2006).

**6. Amme Cüzü Tefsiri**

Türkçe ilk tefsirlerden birisi olan ve Mustafa b. Muhammed tarafından yazılan diğer bir eser de Amme cüzü tefsiridir. Telif tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte Orhan Bey'in oğlu Süleyman Paşa'ya [ö. 1357] sunulmasından hareketle XIV. asrın ortalarında yazıldığı söylenebilir. Mustafa b. Muhammed'in diğer tefsir eserlerinde olduğu gibi bu eserinde de ayetlerin tefsirine geçmeden önce surenin fazileti, nüzul sebebi ve sayısal bilgilere yer verilmiştir. Yine diğer eserlerde olduğu gibi bu eserde de tefsir yapılırken ayet, hadis ve muhtelif rivayetlerden istifade edilmiştir. Bu itibarla eser, rivayet tefsiri özelliği arz etmektedir (Özkan, 2008). Eserin bugün mevcut olan iki nüshasından biri olan İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Seminer Kitaplığında 3779 numarayla kayıtlı olan nüshası, Özcan Tabaklar ile Ulya Nisar tarafından yüksek lisans çalışması olarak hazırlanmıştır (Tabaklar, 1987; Nisar, 1987). Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesinde 873 numarayla kayıtlı olan diğer nüsha ise Hatice Tören tarafından yayınlanmıştır (Tören, Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Amme Cüzü Tefsiri I, Metin İnceleme-Tıpkıbasım, 2007; Tören, Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Amme Cüzü Tefsiri II, Dizin, 2007).

Mustafa b. Muhammed'in Amme cüzü tefsirinin yazıldığı dönemlerde yazılmış olduğu tahmin edilen bir başka Amme cüzü tefsiri de Üveys b. Hoca Osman b. Emir İlyas b. Evliya tarafından yazılan eserdir. Eserin 1643 yılında istinsah edilen bir nüshası İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Genel Kitaplığı nadir eserler bölümünde 2495-188 numarayla kayıtlıdır. Toplamda 352 varaktan oluşan eser, aynı zamanda Yasin Suresi tefsirini de içermektedir (Özkan, 2008). Ahmet Doğu, eserin Konya Mevlana Müzesi Kütüphanesinde 2270 numarayla kayıtlı olan ve hem başı hem de sonu eksik olan bir nüshası üzerine yüksek lisans çalışması hazırlamıştır (Doğu, 1989).

**7. Vesîletü'l-Mülûk li-Ehli's-Sülûk (Ayetü'l-Kürsi Tefsiri)**

Türkçe ilk tefsirlerden birisi de Ahmed-i Dâ'î tarafından yazılan *Vesîletü'l-Mülûk li-Ehli's-Sülûk* adlı Ayetü'l-kürsi tefsiridir. Eserin tek nüshası Konya İzzet Koyunoğlu Kütüphanesinde 11847 numarayla kayıtlıdır. Nüshanın zahriye sayfasındaki bir kayıttan hareketle hicrî 816 (m. 1413) yılında yazıldığı anlaşılmaktadır. Eser, eldeki 172 varaklık nüshadan da anlaşılacağı üzere hayli geniş bir tefsirdir. Tefsir yapılırken ayet, hadis ve muhtelif rivayetlerden bolca istifade edilmiştir. Aralara Türkçe, Arapça ve Farsça beyitler de eklenmiştir. Ayrıca eserin içinde bir de Esma-i Hüsnâ şerhi vardır (Pekçetin, 2010:24-26). Mevcut nüshanın bir kısmı üzerine Orhan Pekçetin ve Serap Gacsi tarafından birer yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (Pekçetin, 2010; Gacsi, 2011).

**8. Cevâhirü'l-Esdâf**

İsfendiyar bin Bayezid'in isteği üzerine oğlu İbrahim Beg Çelebi'nin eğitimi için hazırlanan ve XV. asrın ilk yarısında (1405?) yazıldığı tahmin edilen *Cevâhirü'l-Esdâf* bugün bilinen ilk Türkçe tefsirlerin en önemlilerinden birisidir.[8] Zira bu esere kadar yukarıda ele alınan eserlerin tamamı bir veya birkaç surelik kısmî tefsirdi. Oysa *Cevâhirü'l-Esdâf* tam olmamakla birlikte birçok sureyi muhtevi olan bir tefsirdir. Eser, satır altı tercüme ve geniş açıklamalı tefsir arası bir yöntemle hazırlanmıştır (Özkan, 2008). Kütüphanelerde birçok

[8] Eser üzerine bir çalışma yapan Ananiasz Zajacckowski, İsfendiyar Bey'in hicrî 843 (m. 1440), oğlu İbrahim Beg Çelebi'nin ise hicrî 847 (m. 1443) tarihinde vefat ettiğini belirterek bu tefsirin en yakın ihtimalle 1405 yılında yazılmış olabileceğini ifade etmiştir (Hamidullah vd. 1991:127).

nüshası bulunan bu eser üzerine Sevinc Ahundova tarafından bir doktora çalışması yapılmıştır (Ahundova, 2013).

**9. Enfesü'l-Cevâhir (Tercüme-i Tefsîr-i Ebu'l-Leys)**

Kütüphanelerde birçok nüshası bulunan ve Türkçe ilk tam tefsir olan dört ciltlik *Tercüme-i Tefsîr-i Ebu'l-Leys*'in kim tarafından yazıldığı konusu bir hayli karışıklığa sebep olmuştur. Bu konuda en çok tekrarlanan bilgi ise Ebu'l-Leys es-Semerkandî [ö. 983] tefsirinin Türkçeye Ahmed-i Dâ'î [ö. 1421?], Ebu'l-Fazl Musa bin Hacı Hüseyn el-İznîkî [ö. 1429] ve İbn Arabşah [ö. 1450] tarafından ayrı ayrı tercüme edildiği şeklindedir. Önemli nüshaları tetkik etmek suretiyle konuyu etraflı bir şekilde araştıran Abdülbaki Çetin, Ahmed-i Dâ'i'ye izafe edilen *Ebu'l-Leys-i Semerkandî Tefsîri Terecemesi* künyeli eserlerin İznikî'ye ait *Enfesü'l-Cevâhir* adlı Ebü'l-Leys tefsiri tercümesi olduğu sonucuna ulaşmıştır. Dolayısıyla bu tespite göre Ahmed-i Dâ'î'nin *Tercüme-i Tefsîr-i Ebu'l-Leys* adlı bir tercüme eseri yoktur. İbn Arabşah ise İznikî'nin *Enfesü'l-Cevâhir*'ini muhtasaren düzenlemiştir. Çetin'in tespitine göre kütüphanelerde İbn-i Arabşah adına kayıtlı olan *Enfesü'l-Cevâhir* adlı nüshalar da aslında İznikî'nin tercümesidir. İbn Arabşah, İznikî'nin tercümesini özetleyerek yeniden düzenlemiştir. İznikî'ye atfedilen nüshalar kütüphanelerde farklı isimlerle kayıt edilmekle birlikte müellif nüshasında eserin adının *Enfesü'l-Cevâhir* olduğu kaydedilmiştir (Çetin A. , 2007).

Eserin müellifi konusundaki karışıklık, eser üzerine yapılan tezlere de yansımıştır. Kütüphane kayıtlarından hareketle eserin Ahmed-i Dâ'î'ye ait olduğu düşünülerek, yapılan çalışmalarda müellifin kimliği bu şekilde tespit edilmiştir (Gedik, 2008; Gökkaya, 2008; Aktaş, 2008; Topaloğlu, 2003; Yılmaz B. , 2002; Budak, 2002; Alakese, 2002; Koç, 2002; Gonca, 2002; Özdemir, 2000). Abdülbaki Çetin'in mezkûr tespitine göre birçok akademik çalışmada Ahmed-i Dâ'î'ye nispetle yayına hazırlanan nüshalar aslında İznikî'ye ait *Enfesü'l-Cevâhir*'in metnidir.

**10. Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin**

Türkçe ilk tefsir eserlerinden birisi de *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin* adlı eserdir. *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin*, Hâzin-i Bağdâdî'nin *Lübâbü't-Te'vîl fî-Meâni't-Tenzîl* adlı eserinin Ebu'l-Fazl Musa bin Hacı Hüseyn el-İznîkî [ö. 1429] tarafından Türkçeye tercümesidir. Bazı kaynaklarda İznikî'nin, *Lübâbü't-Te'vîl fî-Meâni't-Tenzîl*'i Türkçeye *Enfesü'l-Cevâhir* adıyla çevirdiği kaydedilmiş olsa da Abdülbaki Çetin, *Enfesü'l-Cevâhir*'in yine İznikî'ye ait başka bir tercüme olduğunu sarahatle ortaya koymuştur. Buna göre *Enfesü'l-Cevâhir*, Ebu'l-Leys es-Semerkandî [ö. 983] tefsirinin tercümesidir ve dolayısıyla *Tercüme-i Tefsîr-i Hâzin* de yine aynı kişi tarafından çevrilmiş ayrı bir eserdir. Eserin bir cildinin müellif nüshası Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesinde Ulucami 435 numarada kayıtlıdır (Çetin A. , 2007).

Yukarıda tanıtımı yapılan nüshalar ve eserler, bilindiği kadarıyla Türk diline yapılan ilk Kur'an tercüme ve tefsirleri olmaları bakımından önemlidir. Zira takip eden yüzyıllarda onlarca tercüme veya tefsir yapılmıştır ve bu eserlere, yukarıda tanıtımı yapılan nüshalar ve eserlerden birçok özelliğin intikal etmiş olması muhtemeldir. Bu itibarla söz konusu nüshaları, kendilerinden sonra yazılacak olan manzum tefsirlerin kaynakları olarak anabiliriz.

Türk diline Kur'an-ı Kerim'in birçok tercüme ve tefsiri yapılmıştır. Söz konusu tercüme ve tefsirler birtakım ilmî kaide ve dikkatler gözetilerek yazılmıştır. Bu tercüme ve tefsir faaliyetleri, şiire dönüşerek intikal ettiği edebiyatta ise bambaşka bir hâle bürünmüştür. Klasik Türk edebiyatında Kur'an'ın manzum birer tercümesi veya tefsiri olmak üzere yazılan eserler, klasik tefsir kitaplarından oldukça farklıdırlar. Mevzumuz itibarıyla bu farklara değinmeden önce klasik Türk edebiyatında manzum tefsir olarak telif edilen eserlere değinmek gerekir.

**Klasik Türk Edebiyatında Manzum Tefsir**

Yukarıda etraflıca değinildiği üzere klasik Türk edebiyatının ilk ve temel kaynağı Kur'an-ı Kerim'dir. Bu itibarla ilk dönem eserlerinden itibaren Kur'an'ın tesirini hemen her

telifatta müşahede etmek mümkündür. Örneğin tefsir kitabı olmak kastıyla kaleme alınmadıkları hâlde Âşık Paşa'nın [1272-1332] *Garibnâme*'sinde ve Yazıcızade Mehmed'in [?-1451] *Muhammediye*'sinde birçok şiirin söz başında ve beyitlerinin arasında ayetlerin kaydedildiği görülmektedir. Söz başlarında ayetlerin kaydedildiği şiirler, muhtevaları itibarıyla da ilgili ayetlerle muvafıktır. Dolayısıyla bu iki eserdeki birçok şiir de bir nevi tefsir özelliği arz etmektedir. Yine de müellifleri tarafından tefsir olarak adlandırılmadıkları için mezkûr manzumeleri tefsir olarak nitelemekten imtina edilmiştir. Eğer bu türden eserler manzum tefsir niteliğindeki eserler arasında sayılacak olsaydı bu başlık altında değerlendirilecek olan eserlerin listesini hazırlamak ancak ayrı bir çalışmanın konusu olabilirdi. Burada dikkat çekilmek istenen durum, manzum tefsir yazmak kastıyla yazılan eserlerle, *Garibname* vb. eserlerde bulunan söz konusu manzumelerin şekil ve muhteva yönünden benzer olmaları durumudur. Yani Kur'an ayetlerinin açıklaması mahiyetinde yazılan manzumeler, klasik Türk edebiyatı sahasında kaleme alınmış eserlerin birçoğunda rastlanabilecek türlerdir. Bu itibarla söz konusu şiirleri müstakil olarak *tefsir* veya *tefsirnâme* türünün içine dâhil etmek yanlış olmayacaktır.

Klasik Türk edebiyatı şairlerinin Kur'an-ı Kerim'deki bütün sure ve ayetleri muhtevi olan bir manzum tefsir yazdıklarına dair bugün için elde herhangi bir veri yoktur. Eldeki mevcut manzum tefsirlerin hepsi kısmî tefsirdir. Bazısı ise manzum-mensur karışık metinlerdir. Klasik Türk edebiyatında manzum tefsir yazmak niyetiyle kaleme alınan dokuz eser tespit edilebilmiştir. Bu sayıya manzum-mensur karışık olan bir metin de dâhildir. Söz konusu manzum tefsirlerin en dikkat çekici olanlarından birisi de Kuloğlu Şeyh Hacı İlyas tarafından yazılan ve bu yazıda ayrıntılı olarak tanıtılan *Bâğ-ı Behişt*'tir. Aşağıda şimdiye kadar tespit edilebilen manzum tefsir niteliğindeki eserler telif tarihlerine göre sırayla ele alınmıştır. Telif tarihine göre 6. sırada olması gereken *Bâğ-ı Behişt* ise diğerlerine nazaran daha ayrıntılı anlatıldığı için en son sırada ele alınmıştır.

**1. Letâyifnâme**

Klasik Türk edebiyatında, bugün bilindiği kadarıyla manzum tefsir niteliğinde kaleme alınan ilk eser, XV. asır Anadolu şairlerinden Hatiboğlu'nun *Letâyifnâme*'sidir. Hicrî 817 (1414) yılında tamamlanan eser, Yıldırım Bayezid devri âlimlerinden İbn Berkî diye tanınan Kâdılkudât Muslihuddin Muhammed'in Arapça olan mensur Mülk Suresi tefsirinin Türkçe nazma çekilmiş hâlidir. Aruzun *fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün* kalıbıyla ve mesnevi nazım şekliyle yazılmış olan eser 3910 beyitten ibarettir. Eserin bilinen tek nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi bölümünde 3326 numarada kayıtlıdır. 124 varaklık söz konusu nüsha, Cezayirli Yusuf b. Muhammed Ali tarafından hicrî 1245'te (1829) istinsah edilmiştir (Erkan, 1997; Özkan, 1997).

Klasik dönemin geleneksel eser tertip usulü gözetilerek hazırlanan eserde Arapça hamdeleyi müteakiben ilk şiirler tevhid, münâcât, na't ve dört halife medhiyyesi olacak şekilde tertip edilmiştir. Daha sonra gelen tercüme-i kitâb, mu'cizât-ı nebî ve mi'râc bölümlerini müteakiben tefsire geçilir. Hatiboğlu, önce Mülk Suresi'nin isimleri, kelime sayısı, harf sayısı ve nüzul sebebi gibi ayrıntıları izah etmiş ve ancak bunların peşi sıra ayetlerin açıklamasına geçmiştir. Eserde ilk yedi ayetin tefsiri oldukça uzun tutulup bu kısımda öğüt verici ifadelerle birlikte birçok hikâye nakledilmiştir. Geri kalan ayetlerin açıklaması, ilk yedi ayet gibi araya konulan hikâyelerle uzatılmayıp kısa tutulmuştur. Eserde nakledilen hikâyelerin bir kısmı şunlardır: Hz. İbrahim'in Hz. İsmail'i kurban etmesi, Hz. Süleyman ve Belkıs, Hızır ve bengisu, Hz. Yahya'nın şehit edilmesi, Kıtmir, Hz. Yakup ve Hz. Yusuf, İbrahim Edhem, Bayezid-i Bistamî, Zünnûn-i Mısrî, Hz. Peygamber'in miraçta ümmeti için şefaat istemesi, Nemrud'u öldüren sinek, hicrette Hz. Peygamber'in gizlendiği mağaranın ağzına ağ ören örümcek (Erkan, 1997; Özkan, 1997). Eser üzerine Veysi Sevinçli ve Hanifi Vural tarafından birer doktora

çalışması, Birgül Özel tarafındansa bir yüksek lisans çalışması hazırlanmıştır (Sevinçli, 1996; Vural, 1999; Özel, 1995).

**2. Livâyî Tefsiri**

Klasik Türk edebiyatında kaleme alınan diğer bir manzum tefsir de Livâyî'nin eseridir. Kapıkulu ocaklarına mensup bir askerin çocuğu olması (kuloğlu) dolayısıyla kendisi de yeniçeri olan Livâyî, mîr-i alemliğe kadar yükselmiş ve şehzade Mustafa'nın maiyetine girmiştir. Asıl adı Hızır'dır. Şehzade Mustafa'nın katlinden sonra hattatlıkla meşgul olan Livâyî'nin söz konusu manzum tefsirden başka bir de divanı vardır. Divanı üzerine Köksal Seyhan tarafından bir doktora çalışması hazırlanmıştır (Seyhan, 2002).

Bilinen tek nüshası Berlin Königlichen Bibliothek Diez A oct. 192 numarada kayıtlı olan Livâyî'nin eseri Yasin, Mülk (Tebareke) ve Nebe (Amme) surelerinin manzum bir tefsiridir. Toplam 97 varaktan müteşekkil olan yazmanın baştan birkaç yaprağı kopmuştur. Mustafa adında bir müstensih tarafından 978 (1570/71) yılında istinsah edilmiştir. Yazmada eserin adına dair herhangi bir kayıt yoktur. Aruzun *mefâ'îlün mefâ'îlün fe'ûlün* kalıbıyla yazılan eser, 2500 civarında beyti muhtevi olan bir mesnevidir. "*Tokuz yüz ellide bu tahrîr/Beyân olup tamâm oldı takrîr/Livâyî mesnevînüñ oldı şeyhi/Unutsun Hüsrev ü Şîrîni Şeyhî*" şeklindeki telif kaydından eserin 950 (1543/44) yılında yazıldığı anlaşılmaktadır.

Yukarıda belirtildiği üzere yaprak kopmasından dolayı eser baştan eksiktir. Bu sebeple mevcut yazma, Yasin Suresi'nin 12. ayetinden başlamaktadır. Mülk ve Nebe surelerinin tefsirine başlamadan evvel bu surelerin fazileti, nüzul sebebi ve isimleri hakkında bilgi verilmektedir. Bu itibarla başta kopan yapraklarda da Yasin Suresi'nin ilk 12 ayetinin tefsiriyle birlikte bu surenin fazileti, nüzul sebebi ve isimleri gibi ayrıntılar ele alınmış olmalıdır.

Livâyî'nin eserinde tefsir yapılırken yer yer başka surelerden konuyla alakalı ayetler ve Hz. Peygamber'in konuyla alakalı hadisleri de mevzubahis edilmiştir. Örneğin Yasin Suresi'nin "*ve sura üfürülür*" mealindeki 51. ayetinin tefsiri yapılırken Ankebut Suresi'nin "*Her can ölümü tadacaktır*" mealindeki ayeti ve Rahman Suresi'nin "*Yer üzerinde bulunan her canlı yok olacaktır*" mealindeki ayeti de konuya dâhil edilmiştir. Bu gibi durumlarda ilgili ayet ve hadisler de kırmızı mürekkeple söz başı olacak şekilde kaydedilmiştir. Tefsir yapılırken yer yer konuyla alakalı olabilecek sorular ve bunlara verilen cevaplar da söz başlarına kırmızı *su'âl* ve *cevâp* kayıtları düşülmek suretiyle tanzim edilmiştir. Tefsir yapılan konuyla alakalı hikâyelerin nakledileceği kimi yerlerde ise söz başına *hikâyet* kaydı düşülmüştür.

Eserde, uzun uzadıya yapılan kıyamet, ahiret, mahşer, sorgu, cennet ve cehennem tasvirlerinin yanı sıra birçok hikâye vardır. Bunlar sebeb-i nüzul rivayetleri, peygamberler tarihi, israiliyattan alınma rivayetler, tasavvuf tarihi ve muhtelif menkıbelerlerden alınmış hikâyelerdir. Eserde nakledilen hikâyelerden bazıları şunlardır: Sevban, Yahya ve Şem'ûn adlı havarilerin macerası; Habib-i Neccâr'ın öldürülmesi ve bunun üzerine Antakya'nın helak edilmesi; Hz. Üzeyr; Hz. İbrahim ve Nemrud; Buhtunnasr; Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin; Zünnun-ı Mısrî; Bayezid-i Bistamî; Cüneyd-i Bağdadî.

Bilinen tek nüshası Almanya'da bulunan eserin Nebe ve Mülk surelerini tefsir eden kısımları Ahmet Sevgi tarafından iki ayrı çalışma olarak yayınlanmıştır (Sevgi, 2013; Sevgi, 2014). Eserin Yasin Suresi tefsirini içeren kısmı ise eldeki nüshanın baştan eksik olması dolayısıyla yayınlanmamıştır.

**3. Tuhfetü'l-İslâm**

*Tuhfetü'l-İslâm*, XVI. asır şairlerinden Merdümî Abdüsselâm Çelebi'nin [?-1563/1564] eseridir. Galata emini Ali Çelebi'nin oğlu olarak Galata'da dünyaya gelen Merdümî, sırasıyla mülazım, müderris ve kadı olmuştur. Üsküp kadısıyken de vefat etmiştir (İpekten vd., 1988:284-285).

*Tuhfetü'l-İslâm*, Kanunî Sultan Süleyman'a sunulmak üzere yazılan bir manzum kırk hadis ve kırk ayet tercümesidir. Eser, klasik Türk edebiyatında bilinen ilk manzum kırk ayet tercümesidir. Toplamda 513 beyti muhtevi olan eserde ayetler ve hadisler, aruzun *fe'ilâtün mefâ'ilün fe'ilün* kalıbıyla yazılmış ikişer beyitlik kıt'alarla tercüme edilmiştir.

*Tuhfetü'l-İslâm*, klasik tertip usulüne uygun bir şekilde önce besmele ve hamdele manzumeleriyle başlamaktadır. Hamdele manzumesini müteakiben Hz. Âdem'in yaratılışı, cennetteki macerası ve cennetten yeryüzüne indirilmesi konuyla ilgili hadis ve ayetler bağlamında kısaca nakledilmiştir. Daha sonra Hz. Muhammed'e atfedilen "*Benim ümmetimin âlimleri İsrailoğullarının nebileri gibidir.*" mealindeki hadis nakledilerek Kur'an-ı Kerim'in faziletinin anlatıldığı beyitler kaydedilmiştir. Kur'an-ı Kerim'in faziletini konu edinen mezkûr beyitlerin peşi sıra Hz. Muhammed'in övgüsünde yazılmış bir na't, ehlibeyt ile sahabenin övgüsünde yazılmış bir medhiye ve Kanunî Sultan Süleyman'ın övgüsünde yazılmış bir medhiye vardır. Medhiyelerin ardından bir münacat ve bunun ardından da sebeb-i telif manzumesi kaydedilmiştir. Sebeb-i telif manzumesinde dünyanın faniliğinden söz eden şair, fani dünyada faydalı bir eserinin olmadığını söyleyerek ahir ömründe Allah'ın rızasını kazandıracak bir eser bırakmak istediğini ifade etmiştir. Bu isteğinin gerçekleşmesini ise şöyle hikâye etmiştir: Gönlü, dünyada kendisinden sonra kalacak bir eser bırakma isteği ile dolu iken bir gece rüyasında Hızır'ı görmüştür. Hızır, Merdümî'ye ayet ve hadisleri bol bol okumasını tavsiye etmiştir. Merdümî de rüyadan uyanınca söz konusu tavsiyeye uymuş ve ilerleyen zamanlarda *Tuhfetü'l-İslâm*'ı yazmaya karar vermiştir. Eser söz konusu giriş manzumelerinden sonra iki bölüm olarak tasnif edilmiştir. İlk bölümde kırk ayet tercüme/tefsiri, ikinci bölümde ise kırk hadis tercümesi yer almaktadır. Eserde her bir ayet ve hadis ikişer beyitlik kıtalarla açıklanmıştır (Abdüsselâm Merdümî Efendi).

Merdümî, ayetleri seçerken herhangi bir bağlamda sabit kalmamakla birlikte eserin ilk dört kıtasını besmele ve Fatiha Suresi'ne tahsis etmiştir. Takip eden kıtalarda ise farklı surelerden ayetler seçmiştir. Bu itibarla eserde ele alınan ayetler muhtelif konulara dairdir. Eser, Ahmet Sevgi tarafından yayımlanmıştır (Sevgi, 1993).

**4. Câmi'u'n-Nesâyîh**

*Câmi'u'n-Nesâyîh*, XVI. asır şairlerinden Hüseyin b. Ahmed Sirozî [?-1591?] tarafından yazılmıştır. Hüseyin b. Ahmed Sirozî, Halvetî tarikatına mensuptur. Künyesinden de anlaşılacağı üzere Sirozlu olan şair, Kudüs'te medfundur (Düzenli, 2014:33).

*Câmi'u'n-Nesâyîh*, Yâsin Suresi'nin bazı ayetlerinin oldukça serbest yapılmış bir tefsiri mahiyetindendir. Bu bakımdan eseri doğrudan doğruya manzum Yâsin Suresi tefsiri diye değerlendirmek yerine Yâsin Suresi'nin ilhamı altında yazılmış bir eser olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır.

Mesnevi nazım şekliyle yazılan ve yaklaşık on bin beyitlik yekûnuyla hayli geniş bir hacme sahip olan *Câmi'u'n-Nesâyîh*; klasik tertip usulüne uygun bir şekilde tevhid, münacat, na't, medh-i çehâr yâr, medh-i ehlibeyt ve sebeb-i telif manzumeleriyle başlamaktadır. Eserin muhtevasında müellifinin tasavvufî şahsiyetinin belirgin bir tesiri görülmektedir. Eserde ayet tefsirleri yapılırken konular oldukça genişletilerek yaratılış, siyer, peygamberler tarihi, sahabe ve evliya menakıbı, tasavvuf ve tasavvufî kavramlar, semavî varlıklar ve cisimler, sevap, günah, kabir, ahret ve aşk gibi muhtelif kavramların ele alındığı manzumeler yazılmıştır. *Câmi'u'n-Nesâyîh*, ismiyle de muvafık olacak şekilde nasihat üslubunun ön plana çıktığı bir eserdir (Öztürk, 2003:94-96; Düzenli, 2014:51). Dolayısıyla eserin, Yâsin Suresi'nin bazı ayetlerinin tefsiri bağlamında yazılmış bir nasihatname olduğunu söylemek de yanlış olmayacaktır. Bu bakımdan *Câmi'u'n-Nesâyîh* tefsir ve nasihatname türlerinin iç içe geçtiği orijinal bir eserdir.

**5. Câmi'u'l-Envâr**

*Câmi'u'l-Envâr*, Hüseyin b. Ahmed Sirozî'nin [?-1591?] manzum tefsir niteliğindeki diğer bir eseridir. Mesnevi nazım şekliyle yazılan eserin tam adı *Câmi'u'l-Envâr 'alâ-Tefsîri'l-İhlâs* şeklindedir. Adından da anlaşılacağı üzere eser manzum bir İhlas Suresi tefsiridir. *Câmi'ü'-l-Envâr*, yukarıda da değinildiği üzere Mustafa b. Muhammed tarafından yazılan *Kitâb-ı İzhâr-ı Ehadiyet* adlı mensur İhlas Suresi tefsirinden istifade edilerek yazılmıştır. Eser üzerine doktora tezi hazırlayan Mesut Bayram Düzenli'nin tespitine göre *Câmi'ü'-l-Envâr 'alâ-Tefsîri'l-İhlâs,* büyük oranda Mustafa b. Muhammed'in adı anılan tefsirinden faydalanılarak tanzim edilmiştir (Düzenli, 2014:17-31).

Yaklaşık on bir bin beyitlik yekûnuyla oldukça büyük bir hacme sahip olan *Câmi'u'l-Envâr*, tabiî olarak çok çeşitli konuları ihtiva etmektedir. Eserde Allah'ın isimleri ve sıfatları, Hz. Muhammed ve diğer peygamberlerin kıssaları, sair surelerden çeşitli ayetler, hadisler, meşhur sufilerden vecizeler, menkıbeler ile muhtelif dinî ve tasavvufî konular işlenmiştir (Öztürk, 2003:96-97). Eserde, müellifinin mutasavvıf şahsiyetinin tabiî bir sonucu olarak ekseri tasavvufî konuların işlendiği görülmektedir. Şair müteşabih ayetler, bazısını deforme ettiği sebeb-i nüzul rivayetleri, sıhhati şüpheli olan ve tasavvufî muhitlerde yaygın olan bazı hadisler, sufi rivayetleri, menkıbeler vb. yoluyla eserini tasavvufî bir hüviyete büründürmüştür. Hemen her konuda kendi tasavvufî fikirlerini ifade etmenin bir yolunu bulmuştur (Düzenli, 2014:1010-1011). Bu bakımdan eseri muhkem bir manzum tefsir olarak nitelemek güçtür. İhlas Suresi'nin ilhamı altında yazılmış tasavvufî bir mesnevi olduğunu söylemek daha doğru bir tanım olacaktır.

11.000 civarında beyti muhtevi olan eserin yaklaşık yarısı kadarı (5399 beyit) Mesut Bayram Düzenli tarafından doktora tezi olarak hazırlanmıştır (Düzenli, 2014).

**6. Riyâzu'l-Gufrân**

Şehsüvaroğlu Ali adında bir XVII. asır şairine ait olan *Riyâzü'l-Gufrân,* manzum bir Yasin Suresi tefsiridir. 1648 yılında yazılan eser, yüksek lisans tezi olarak hazırlanan tenkitli metnine göre toplamda 1826 beyitten müteşekkil bir mesnevidir. Aruzun *fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün* kalıbıyla yazılmıştır.

Klasik tertip usulüne göre hazırlanan *Riyâzü'l-Gufrân*'da tevhid, na't, medhiyye ve sebeb-i te'lif manzumelerinin ardından konuya geçilir. Surenin tefsirine başlamadan önce iniş sebebinin, faziletinin ve başında yer alan mukattaatın anlamının konu edildiği üç bölüm daha vardır. Bu bölümlerden sonra ayetlerin tefsiri başlar. Eserde önce ilgili ayet söz başına yazılıp sonra bu ayetin manzum tefsiri yapılmıştır. Ayetler bazen bölünerek birkaç başlık halinde, bazen bir başlıkta, bazense bir başlıkta birkaç ayet olacak şekilde tefsir edilmiştir. Bazı ayetler onlarca beyitle açıklanırken bazıları yalnızca iki beyitle açıklanmıştır. Tefsir yapılırken başka ayetlerden, Hz. Muhammed'in hayatından, diğer peygamberlerin kıssalarından, önceki ümmetlerin haberlerinden, sahabenin hayatından, sebeb-i nüzul rivayetlerinden, meşhur sufilerin menakıbından, hadislerden ve önceki müfessirlerin yorumlarından bol bol nakiller yapılmıştır. Bu nakiller yapılırken ilgili başlıklara *hadîs-i şerîf, hadîs-i âhir, hikâyet, hikâyet-i hûb, su'âl bâ-cevâb, cevâb-ı Resûlu'llâh 'aleyhi's-selâm su'âl-i 'Â'işe* ve *sebebü nüzûl hâzihü'l-âyet* şeklinde ibareler kaydedilmiştir. Eser üzerine Bünyamin Köse tarafından bir yüksek lisans çalışması yapılmıştır (Köse, 2005).

**7. Tenvîrü'l-Ebsâr**

Manzum kırk ayet tefsirinin başka bir örneği olan *Tenvîrü'l-Ebsâr*, XVI. asır şairlerinden olduğu anlaşılan Revâhî tarafından yazılmıştır. Eser üzerine Nevzat Barutçu tarafından bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (Barutçu, 2014). *Tenvîrü'l-Ebsâr* söz konusu çalışmada "kırk ayet tercümesi" olarak nitelenmiştir. Bu çalışmada ise "manzum tefsir" olarak

değerlendirilmiştir. Zira eserde kimi ayetler yalnızca mealen aktarılırken kimilerinde fazladan açıklamalar ilave edilmiştir. Yalnızca mealen aktarılan ayetlerde dahi nazmın getirdiği zaruretler dolayısıyla ancak tefsirle tevil edilebilecek tasarruflarda bulunulmuştur. Bu bakımdan eseri manzum tefsir olarak nitelemek daha uygun olmalıdır.

Defterdar Hasan Efendi namında bir kişiye sunulan *Tenvîrü'l-Ebsâr* yalnızca bir kırk ayet tefsiri değildir. Aynı zamanda manzum bir kırk hadis tercümesidir. Bu bakımdan eser iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm kırk ayet tefsirine, ikinci bölüm ise kırk hadis tercümesine tahsis edilmiştir. Eserin kırk ayet tefsiri olan bölümü mesnevi nazım şekliyle ve aruzun *mefâ'îlün mefâ'îlün fe'ûlün* kalıbıyla yazılmıştır. Bu bölümde manzumelerin beyit sayısı değişkendir. Kırk hadis tercümesi olan bölüm ise tamamı aruzun *fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün* kalıbıyla yazılmış ikişer beyitlik kıtalardan müteşekkildir. Her bir kıtada bir hadis tercüme edilmiştir.

Klasik tertip usulüne göre hazırlanan eser öncelikle besmele, hamdele-tevhîd, na't-ı Resûlullâh, na't-ı çâr yâr, münâcât ve sebeb-i te'lif manzumeleriyle başlamaktadır. Bunları müteakiben ayetlerin tercüme veya tefsir edildiği asıl bölüm başlar. Manzumelerde öncelikle ilgili ayetler söz başına yazılıp sonra bunların manzum tercümesi veya tefsiri verilmiştir. Manzumelerin beyit sayısı umumiyetle ayetlerin uzunluğuyla orantılı olarak değişkendir. En kısa olanı iki, en uzun olanı on üç beyittir. Dört manzumenin söz başında ikişer ayet, diğer manzumelerin söz başında birer ayet kaydedilmiştir. Dolayısıyla kırk manzumede kırk dört farklı ayet mevzubahis edilmiştir. Ayetler yirmi üç farklı sureden seçilmiştir. Ayet seçiminde ortak bir konu veya bağlam hassasiyeti gözetilmemiştir. Dolayısıyla manzumelerin konusu değişkendir. Manzumelerde tefsir edilmek üzere mevzubahis edilen ayetlerin ekseriyeti kısmî olarak iktibas edilmiştir.

**8. Nazmü'l-Mübîn fi'l-Âyâti'l-Erba'în**

Reisülküttâblık ve başdefterdarlık gibi önemli vazifelerde bulunan Okçuzâde Mehmed Şâhî Bey [1562/1563-1630] tarafından kaleme alınan *Nazmü'l-Mübîn fi'l-Âyâti'l-Erba'în*, adından da anlaşılacağı üzere bir kırk ayet tercümesidir (Woodhead, 2007). Eserde önce bir ile dört beyit arasında değişen manzum parçalarla ayetlerin tercümesine doğrudan veya manen değinilip sonra uzun uzadıya mensur açıklaması yapılmıştır. Bu beyitlerin de yalnızca bir kısmı Türkçedir; geri kalanı ise Arapça ve Farsçadır. Bu hâliyle eseri Türkçe manzum tefsir sınıfına sokmak hayli güçtür. Dolayısıyla "manzum-mensur karışık tefsir" olarak nitelemek daha uygun görülmüştür. Eserdeki manzum parçalara bir örnek olmak üzere Âl-i İmran Suresi'nin 159. ayetinde geçen "اِنَّ اللهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ[9]" ifadesinin tefsiri bağlamında yazılan beyit aşağıya kaydedilmiştir. Örnekten de anlaşılacağı üzere eserdeki manzum metinler, ayetlerin doğrudan bir çevirisi olmaktan ziyade söz konusu ayetin ilhamı altında söylenmiş manzumeler hüviyetindedirler:

*Ne begden iste maksûduñ dilâ ne şâhdan iste*
*Tevekkül kıl Hudâya devleti Allâhdan iste* (Okçuzâde Mehmed Şâhî Bey:v.19[a])

**9. Bâğ-ı Behişt**

Gerek şekil özellikleri, gerek tefsir edilen sure ve ayetlerinin kemiyeti bakımından klasik Türk edebiyatının en orijinal manzum tefsiri addedilebilecek *Bâğ-ı Behişt*, Kuloğlu Şeyh Hacı İlyas tarafından kaleme alınmıştır. *Bâğ-ı Behişt* gibi hacimli ve orijinal bir eserle birlikte bugün tespit edilebilen 27500 beyitlik 6 eserine bakılınca hayli üretken bir şair olduğu anlaşılan Kuloğlu Şeyh Hacı İlyas, Halvetî şeyhlerinden Gelibolulu Âlim Sinan Efendi'nin halifesi olarak şeyhlik yapmıştır. Kuloğlu, klasik Türk edebiyatının en üretken şairlerinden birisi olduğu hâlde

[9] *İnne'llâhe yuhıbbü'l-mütevekkilîn* (اِنَّ اللهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ): Şüphesiz Allah, tevekkül edenleri sever (Âl-i İmran, 3/159).

tezkirelerde anılmamıştır. Bu itibarla hayatına dair bugün için fazla bilgi yoktur. Kaynaklarda doğum tarihi belirtilmeyen Kuloğlu'nun hicrî 1068 (M. 1657/1658) tarihinde vefat ettiği tespit edilmiştir.[10]

*Bâğ-ı Behişt*'in tespit edilebilen dört nüshası vardır. Bu nüshalardan birisi Manisa İl Halk Kütüphanesinde, 45 HK 6266 arşiv numarasıyla kayıtlıdır. Bu nüsha, *Bâğ-ı Behişt*'in mevcut en eski nüshasıdır. Eserin telif tarihinden beş sene sonra hicrî 1053 (M. 1643) yılında istinsah edilmiştir. İkinci nüsha Rasim Deniz'in özel kütüphanesinde bulunmaktadır. Hicrî 1247 (M. 1831/1832) yılında istinsah edilmiştir. Üçüncü nüsha Ankara Milli Kütüphanede 06 Mil Yz A 8111 arşiv numarasıyla kayıtlıdır. Hicrî 1262 (M. 1846) yılında istinsah edilmiştir. Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi bölümünde 3398 numarayla kayıtlı olan ve *Bâğ-ı Behişt*'in bir nüshası olarak gördüğümüz dördüncü nüsha ise, aslında *Bâğ-ı Behişt*'in bir kopyası olmak üzere çoğaltılmamıştır. Diğer nüshaların yarısı kadar şiiri muhtevi olan bu nüsha, *Bâğ-ı Behişt*'in şiirlerinde bulunan *Kuloğlu* mahlasının *Şerîfî*'ye tahvili suretiyle meydana getirilmiştir. Bu durumun mahlas değişikliğinden kaynaklanmadığı ve bir intihal vakası olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Dolayısıyla nüsha bir intihal numunesidir. Şerîfî nüshasında bulunan izler ve bizim tarafımızdan ortaya konan sair veriler, söz konusu intihalin Şerîfî tarafından gerçekleştirildiğini göstermektedir (Taş, Gerçek Bir Şiir Hırsızı Şerîfî ve Çalıntı Divanı, 2013). Bu itibarla Şerîfî adına istinsah edilen nüsha, bu çalışmada manzum tefsirler arasında gösterilmemiştir. Şerîfî adına istinsah edilen söz konusu nüsha yayımlanmıştır (Yazar ve Kaçar, 2012).

*Bâğ-ı Behişt*, tamamı kaside nazım şekliyle yazılmış olan 402 manzume içermektedir. Bu manzumelerden yalnızca bir tanesi Farsça olup geri kalanının tamamı Türkçedir. Söz konusu manzumelerin 8 tanesi hariç hepsi 20 beyitten oluşmaktadır. Kuloğlu'nun diğer eserleri de çoğu 20 beyitten ibaret olan kasidelerden müteşekkildir. Klasik Türk edebiyatında tamamı 20 beyitlik kasidelerden oluşan eser tedvin etmek gibi bir âdet yoktur. Bu itibarla 20 beyitten oluşan kasidelerle eser tedvin etme âdetinin, Kuloğlu'nun şahsına ait orijinal bir tavır olduğu söylenebilir. Eserdeki diğer 8 manzumenin 7 tanesi 21 beyit, 1 tanesi de 22 beyit olarak tanzim edilmiştir. Mevcut nüshalar doğrultusunda ortaya çıkan bu tabloya göre *Bâğ-ı Behişt*'te toplam 8049 beyit vardır.

Toplamda 402 kaside ihtiva eden eserde bu kasidelerin 399 tanesi Kur'an'dan bir veya birkaç ayetin tefsiri bağlamında nazmedilirken 307. sırada tertip edilen Farsça na't ile eserin son iki manzumesi herhangi bir ayetin tefsiri bağlamında nazmedilmemiştir. Eserin son şiiri bir hatime manzumesidir ve serlevhasında, "*Kasîdetü'l-hâtimeti'r-risâleti'ş-şerîfe ve nâm-ı în kitâb Bâğ-ı Behişt dâdîm*" şeklindeki ibare kayıtlıdır. Bu manzumede şair; eserini neden, nasıl, ne zaman yazdığını ve eserine verdiği ismi açıklamaktadır. Buna göre şair, eserini Allah rızası için cihana bir yadigâr bırakmak maksadıyla her bir ayete bir kaside yazmak suretiyle 1047 (M. 1638) yılının Ramazan ayında Kadir Gecesi'ne denk gelen bir Cuma günü bitirerek ona *Bâğ-ı Behişt* adını vermiştir:

Ki her bir âyete ben bir kasîde eyledüm inşâ
Sanasın bir şeh-i iklîme bir 'âlî makâm oldı (402/12)[11]
Bu deñlü sa'y u cehd ėtdüm anı yazmakda her bârı
Dėse bir kez Cenâb-ı Kibriyâ aña rızâm oldı (402/15)

[10] Kuloğlu Şeyh Hacı İlyas'ın hayatına ve eserlerine dair bilgiler daha önce başka bir makalede ele alındığı için burada tekrar etme gereği duyulmamıştır. Daha ayrıntılı bilgi için ilgili makaleye ve *Bâğ-ı Behişt* üzerine yaptığımız teze bakılabilir (Taş, Kuloğlu Şeyh Hacı İlyas ve Külliyatı, 2013; Taş, 2014).

[11] Beyitlerin yanında parantez içinde verilen numaraların ilki (Taş, 2014)'deki şiir numarasını ve ikincisi de bu şiirlerin beyit numarasını göstermektedir.

Receb ayında başlayup Ramazân içre bitürdüm
Kadir gėcesi hem cum'a idi ol ihtitâm oldı
Tamâm biñ kırk yėdi sâline ėrmişdi hem târîh
Bi-hamdi'llâh kitâbum vakt-ı 'asr içre tamâm oldı
Pes oğluñ toğdı adını ne koduñ dėr iseñ baña
Aña BÂĞ-I BEHİŞT ismi işit bir hoşça nâm oldı (402/17-19)

Kasidelerin revi harflerine göre alfabetik olarak tertip edilen eser, klasik tertip usulü gözetilerek tevhid, münâcât, na't, medh-i çâr yâr ve medh-i sultan (IV. Murad) manzumeleriyle başlamaktadır. Eserde önce söz başlarına tefsiri yapılacak ayet/ayetler yazılıp sonra 20 beyitlik bir kasideyle ilgili ayetin/ayetlerin tefsiri yapılmıştır. Kuloğlu, tefsir yaparken hadislerden, sahabelerin rivayetlerinden ve kendinden önce bu sahada eser vermiş kişilerden istifade etmiştir. Kuloğlu, eserinde faydalandığı müfessirlerden Ebu'l-Leys es-Semerkandî [ö. H. 373/M. 983], Fahruddîn Râzî [ö. H. 606/M. 1210] ve Kadı Beyzâvî'nin [ö. H. 685/M. 1286] isimlerini; Zemahşerî'nin [ö. H. 538/M. 1144] ise eserinin adını (*Keşşâf*) açıkça anmıştır:

Yazmış **Ebu'l-Leys** hazreti tefsîrine bu âyeti
Kur'ânda zikir dėdügi tevhîd-i Rahmâna gider (112/10)
**Fahr-ı Râzî** yazmış ol tefsîrine Hû ismini
Cümle esmâ kevn ile kendüsini mezbûr ėder (125/13)
Nazar kıl hâl-i insâna saña ben olayım vassâf
Buyurmışdur te'âle'llâh ėder tefsîr anı **Keşşâf** (223/1)
Bir bölügin dėdi tefsîrinde **Kâdî** hazreti
Ehl-i fazl olup gire ol-da bu mikdâr içerü (313/14)

Adı anılan tefsir eserlerinden başka Kuloğlu'nun, tasavvufî kaynaklardan da faydalandığı görülmektedir. Şiirlerde sık sık yer verilen tasavvufî ifade ve remizlerin yanı sıra bazı ayetlerin tefsiri yapılırken Süfyân es-Sevrî [ö. H. 161/M. 778], İbrahim b. Edhem [ö. H. 161/M. 778?], Abdullah b. Mübârek [ö. H. 181/M. 797] ve Cüneyd-i Bağdâdî [ö. H. 297/M. 909] gibi mutasavvıflarla ilgili nakledilen rivayetlere yer verilmesi, tasavvufun ve tasavvufî eserlerin *Bâğ-ı Behişt*'in kaynakları arasında bulunduğunu göstermektedir:

**Meger Süfyân-ı Sevrîden** bu sıdkı sordılar bir gün
Dėdiler sıdkı şerh eyle ki bu derde devâ kanda (343/11)
**Hazret-i İbrâhîm Edhemden** bunı nakl ėtdiler
Ol meşâyıh arasında bir ulu serdâr olurb(104/16)
Nakl olur bir gün ol **'Abdu'llâh Mübârek** hazreti
Dėdi bir gün kâfir ile ceng ü gavgâ eyledüm (279/13)
Nakl olur kim **Şeyh Cüneydden** Ka'beye varmış idi
Bir yėre geldiler anda bir alay sâhib-kerem (275/8)

Yukarıda adı anılan tefsir eserleri ve tasavvuf kaynaklarından başka Kuloğlu'nun halk hikâyeleri, mitoloji ve İsrailiyattan da istifade ettiği görülmektedir. Şairin mutasavvıf şahsiyeti dolayısıyla eserde üslup olarak tasavvuf baskın olmakla birlikte tefsir yöntemi olarak tasavvufî usul öncelikli değildir. *Bâğ-ı Behişt*'te daha çok rivayet tefsirinin örnekleri mevcuttur.

*Bâğ-ı Behişt*'te tefsir edilmek üzere seçilen ayetlerin sabit bir konusu veya ortak bir bağlamı yoktur. Bu itibarla eserdeki şiirler muhtevaları bakımından çeşitlilik arz etmektedir. Eserin konu alanı namaz ve hac gibi muhtelif ibadetlerden, haram ve helallere; peygamber kıssalarından, cennet ve cehennem tasvirlerine; cimrilik ve kıskançlık gibi insan davranışlarından, Kur'an ve Ka'be'nin medhine kadar geniş bir konu alanını kuşatmaktadır. Dolayısıyla eserde tefsir edilmek üzere seçilen ayetler de bu konularla alakalı olarak muhtelif bağlamlara sahiptir. Yalnız, eserde bazı konulara özel bir önem atfedildiği görülmektedir. Hz.

Peygamber'in hayatı ve övgüsü, diğer peygamberlerin kıssaları, dua (tevhîd/münâcât) ve ahiret (kıyamet, mahşer, cennet ve cehennem tasvirleri) konularına eserde daha çok yer verilmiştir. *Bâğ-ı Behişt*'in önemli bir yekûnu mezkûr konular etrafında yazılan şiirlerden oluşmaktadır. Tabiî olarak ayet seçimi de bu minvalde olmuştur.

Daha çok irfanî ve eğitici şiirler yazan Kuloğlu, *Bâğ-ı Behişt*'te manayı dolaylı yollardan vererek şiirin anlaşılmasını zorlaştıran mana sanatlarına ve lirizme fazla müracaat etmemiştir. Aynı zamanda çok şiir söyleyen bir şair olmasının da etkisiyle olmalı Kuloğlu'nun *Bâğ-ı Behişt*'teki şiirleri, sair klasik Türk edebiyatı şairlerinin eserlerine göre oldukça sade sayılır. *Bâğ-ı Behişt*'teki şiirlerde Farsça izafetlerle uzatılmış girift tamlamalara pek rastlanmaz. Girift tamlamalar bir yana, çoğu beyitte ikili tamlamalara dahi rastlanmaz. Yukarıda da değinildiği üzere *Bâğ-ı Behişt*'teki kasidelerin çoğunda sebeb-i nüzul, peygamberler tarihi ve ahiret tasviri gibi konular işlenmiştir. Bu tür konuların işlendiği şiirlerde tahkiyevî bir üslûp hâkimdir. İbadet, sevap, günah, helal, haram vb. konuların işlendiği şiirlerde ise açık bir nasihat üslûbu hâkimdir.

*Bâğ-ı Behişt*, tefsir edilen ayet sayısı bakımından mevcut manzum tefsirlerin en kapsayıcı olanıdır. *Bâğ-ı Behişt*'te söz başlarına yazılan ayetlerin toplam sayısı 656'dır. Beyit sayısı bakımından *Bâğ-ı Behişt*'ten daha hacimli olduğu görülen *Câmi'u'n-Nesâyîh* ve *Câmi'u'l-Envâr* adlı eserlerin ilki Yasin Suresi'nin bir kısmının, ikincisi ise İhlas Suresi'nin tefsiri olmakla birlikte her iki eserde de mevzu surelerin görünen alanından farklı yerlere götürülmüştür. Bu bakımdan söz konusu iki eser, daha ziyade tasavvuf risalesi hüviyetindedirler. *Bâğ-ı Behişt* hem tefsire mevzubahis edilen ayet sayısının çokluğu bakımından hem de bütünüyle manzum tefsir olmak kastıyla telif edilmesi bakımından benzerleri içinde yegânedir.

**SONUÇ**

Klasik Türk edebiyatının en temel kaynağı Kur'an-ı Kerim'dir. Bu itibarla profan diye nitelenebilecek eserlerden doğrudan doğruya dinî meseleler bağlamında telif edilmiş eserlere kadar neredeyse bütün klasik Türk edebiyatı mahsullerinde Kur'an-ı Kerim'in bir şekilde tesir icra ettiği görülmektedir. Kur'an-ı Kerim'i açıklamak veya ilhamını Kur'an-ı Kerim'e dayandırmak iddiasında olan manzum tefsirler, söz konusu tesirin en müşahhas hâlini temsil eden numuneler olarak değerlendirilebilir. Yalnız, klasik Türk edebiyatında bu numunelerden çok bulunmamaktadır. Zira hassaten manzum tefsir sınıfına dâhil edilebilecek eser sayısı bugün için sınırlıdır (9 adet). Manzum tefsir başlığı altında tasnif edilebilecek söz konusu sınırlı sayıdaki eserler şekil, muhteva, yöntem vs. bakımından da yerleşmiş bir geleneğin ürünü olmaktan uzaktırlar. Tespit edilen eserlerden *Letâyifnâme* Mülk Suresi'nin tefsiri olmak üzere telif edilirken Livâyî'nin manzum tefsiri Yasin, Mülk (Tebâreke) ve Nebe (Amme) surelerinin tefsiri olarak telif edilmiştir. Her iki eser de mesnevi nazım şekliyle yazılmıştır. *Riyâzu'l-Gufrân* Yasin Suresi'nin tam tefsiri, *Câmi'u'n-Nesâyîh* ise Yasin Suresi'nin kısmî tefsiri mahiyetindedir. Bu iki eser de mesnevi nazım şekliyle yazılmıştır. *Câmi'u'l-Envâr* İhlas Suresi'nin oldukça serbest ve geniş bir tefsiri mahiyetindedir ve mesnevi nazım şekliyle yazılmıştır. Birçok sureden muhtelif ayetlerin tefsirinin yapıldığı *Bâğ-ı Behişt*'te tefsire mevzubahis edilen her bir ayet için yirmişer beyitlik bir kaside yazılmıştır. Toplamda 656 ayetin tefsire konu edildiği *Bâğ-ı Behişt*, bu özelliği ile diğer manzum tefsirler arasında en kapsayıcı eser olarak öne çıkmaktadır. *Tuhfetü'l-İslâm* ve *Tenvîrü'l-Ebsâr* adlı eserler ise kırk hadis tercümelerinden ilhamla yazılan kırk ayet tefsirleridir. Her iki eserde de kırk ayet tefsirinin yanında kırk hadis tercümesi bulunmaktadır. *Tuhfetü'l-İslâm*'da her bir ayet ikişer beyitlik kıt'alarla tefsir edilirken *Tenvîrü'l-Ebsâr*'da her bir ayet mesnevi nazım şekliyle yazılmış muhtelif sayılardaki beyitlerle tefsir

edilmiştir. Yine bir kırk ayet tefsiri olan *Nazmü'l-Mübîn fi'l-Âyâti'l-Erba'în* ise önceki iki eserden farklı olarak manzum mensur karışık bir metindir.

Görüldüğü üzere manzum tefsir sınıfında değerlendirilen eserler arasında ortak bir yapı veya muhtevanın varlığından söz edilemez. Bu bakımdan klasik Türk edebiyatında manzum tefsir alanında müstakil eser verme konusunda gelenekselleşmiş bir tavrın olduğu da söylenemez. Mevcut eserlerin her birisi müellifinin şahsî inisiyatifiyle ortaya çıkmıştır. Yalnız, klasik Türk edebiyatı şairlerinin hemen her türden ve şekilden eserleri arasında Kur'an-ı Kerim ayetlerinin meali veya tefsiri olarak yazılmış bağımsız manzumelere sık sık rastlanabilmektedir. Söz konusu manzumelerin muhtevaları da tabiî olarak ilgili ayetlerle örtüşmektedir. Bu durum, klasik Türk edebiyatında Kur'an-ı Kerim ayetlerinin mevzubahis edildiği manzumeleri *tefsir/tefsirnâme* türü olarak tasnif etmeyi elzem kılmaktadır. Dolayısıyla klasik Türk şiirinin türleri tasnif edilirken *tefsir/tefsirnâme* türüne de yer verilmelidir.

**KAYNAKÇA**


Abdüsselâm Merdümî Efendi. (tarih yok). Tuhfetü'l-İslâm. Ankara: Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Hk 3759/1.

Ahundova, S. (2013). Eski Anadolu Türkçesi Alanında Yapılmış Olan Kur'ân Tercümesi Cevâhirü'l-Asdâf Üzerine Dil İncelemesi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Ensitiüsü, İstanbul.

Akçay, Y. (2005). Mustafa bin Muhammed'in İhlâs Suresi Tefsiri, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Ensititüsü, Kütahya.

Aktaş, Y. (2008). Ahmed-i Dâ'î, Tercüme-i tefsîr-i Ebü'l-leys-i Semerkandî (141/233a-243a) (142/1a-35a) (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Alakese, A. N. (2002). Ahmed-i Dâ'î'nin Ebü'l-Leys Tefsiri Tercümesi, (197b-231b Yaprakları Arası) Maide Suresi, (Dil İncelemesi, Metin, Dizin), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Aslantürk, A. H. (2007). Hızır Bey Çelebi ve Yasin-i Şerif Tefsiri. İstanbul: Fakülte Kitabevi.

Ata, A. (2004). Türkçe İlk Kur'an Tercümesi. Ankara: TDK.

Aydemir, A. (2000). Tefsirde İsrailiyat. İstanbul: Beyan.

Barutçu, N. (2014). Revâhî'nin Tenvîrü'l-Ebsâr İsimli Eserinin İncelemesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Budak, A. (2002). Ahmed-i Dâ'î, Tercüme-i tefsîr-i Ebü'l-leys-i Semerkandî (45b-91a) (Giriş-Metin-Dizin), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Çelik, N. (2001). Fuzulî'nin Türkçe Divanında Geçen Ayetler ve Yorumları. Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi(6), 131-148.

Çetin, A. (2007, Haziran). Ebu'l-Leys Semerkandî Tefsiri'nin Türkçe Tercümesi Üzerine. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi(22), 53-101.

Çetin, A. (2012). Kur'ân İlimleri ve Kur'ân-ı Kerim Tarihi. İstanbul: Dergâh.

Doğu, A. (1989). Amme Tefsiri, İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Durmuş, Z. (2007). Kur'an'ın Türkçe Tercümeleri. İstanbul: Rağbet.

Düzenli, M. B. (2014). Hüseyin b. Ahmed Sirôzî'nin Câmi'ü'-l-Envâr 'alâ-Tefsîri'l-İhlâs Adlı Eseri (1b-192b, İnceleme-Metin), Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

Erimer, K. (1976). Tebareke Tefsiri: Metin-İnceleme-Dizin, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara.

Erkan, M. (1997). Hatiboğlu. Diyanet İslam Ansiklopedisi (Cilt 16, s. 461-462). içinde İstanbul: TDV.

Esatoğlu, A. (1987). İhlas Suresi Metni, Dil Özellikleri ve Sözlük, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Gacsi, S. (2011). Ahmed-i Dâ'î'nin Vesîletü'l-Mülûk Adlı Eseri (60a-115b), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Gedik, Ş. (2008). Ahmed-i Dâ'î, Tercüme-i tefsîr-i Ebü'l-leys-i Semerkandî (142/82b-142/132a) (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Gonca, S. (2002). Ahmed-i Dâ'î: Tercüme-i Tefsîr-i Ebü'l-Leys-i Semerkandî, A'râf suresi, (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Gökkaya, E. (2008). Ahmed-i Dâ'î, Tercüme-i tefsîr-i Ebü'l-leys-i Semerkandî (142/132a-142/188a) (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Gökyay, O. Ş. (1997). Kim Etti Sana Bu Kârı Teklif. İstanbul: İletişim.

Gürbüz, N. (1986). Mustafa İbn-i Muhammed Ankaravî, Yâsîn Suresi Tefsiri, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Hamidullah, M., ve Yaşaroğlu, M. (1991). Kur'an Tarihi-Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Terceme ve Tefsirleri Bibliyografyası. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.

Hillhouse, A. U. (2006). Karışık Dilli Bir Kur'an Çevirisi (Varak no: 1a-37a), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

İnan, A. (1991). Eski Türkçe Üç Kur'an Tercümesi. Makaleler ve İncelemeler (s. 128-130). içinde Ankara: Türk Tarih Kurumu.

İpekten, H., İsen, M., Toparlı, R., Okçu, N., Karabey, T. (1988). Tezkirelere Göre Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Jarkynbaev, A. (2005). XIV. Yüzyılda Yazılmış Bir Sure Tefsiri Üzerine Dil İncelemesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Kara, M. (1988). Yasin Suresi Tefsiri (İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Kocatürk, V. M. (1970). Türk Edebiyatı Tarihi. Ankara: Edebiyat Yayınevi.

Koç, H. (2002). Ahmed-i Dâ'î'nin Tercüme-i Tefsîr-i Ebü'l-Leys-i Semerkandî Adlı Eseri (En'âm suresi), (Giris-Metin-Dizin-Tıpkıbasım), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Korkmaz, F. (2000). Mülk Sûresi Tefsiri, Giriş-Gramer-Metin-Dizin, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Kök, A. (2004). Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Köprülü, M. F. (1981). Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul: Ötüken.

Köse, B. (2005). Şeyhî Ali Şehsüvaroğlu (Şeyhî Efendi) ve Riyâzü'l-Gufrân (Tefsîr-i Yâsîn-i Şerîf) Adlı Manzum Eserin Tenkitli Metni, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Kuzubaş, M. (2003). Divan Şiirine Kaynaklık Etmesi Bakımından Kur'an. Diyanet İlmi Dergi, 39(3), 101-116.

Levend, A. S. (1980). Divan Edebiyatı. İstanbul: Enderun Kitabevi.

Levend, A. S. (2008). Türk Edebiyatı Tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Livâyî. (978 (1570/1571)). Tafsîr al-Qur'ân. Berlin: Königlichen Bibliothek Diez A oct. 192.

Mengi, M. (1994). Eski Türk Edebiyatı Tarihi. Ankara: Akçağ.

Mermer, A. (2009). Eski Türk Edebiyatına Giriş. Ankara: Akçağ.

Mollaibrahimoğlu, S. (2007). Yazma Tefsir Literatürü. İstanbul: Damla.

Müfettişoğlu, C. (2006). Karışık Dilli Bir Kur'an Çevirisi (Varak no: 37b-72a). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Nisar, U. (1987). Mustafa bin Muhammed, Amme Cüz'ü Tefsiri (vr. 121b-143a), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Okçuzâde Mehmed Şâhî Bey. (tarih yok). Nazmü'l-Mübîn fi'l-Âyâti'l-Erba'în. Kayseri: Raşit Efendi Eski Eserler Kütüphanesi, Arşiv No: 601.

Özcan, A. (1987). Tebâreke Tefsiri (Metin-Gramer Notları-Sözlük), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Özdemir, Y. (2000). Ahmed-i Dâî: Tercüme-i Tefsîr-i Ebü'l-Leys-i Semerkandî, [Yasin Suresi], (Giriş-Metin-Sözlük), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Özel, B. (1995). Letâyif-nâme, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Özkan, M. (1997). Hatipoğlu Mehmed Hayatı ve Eserlerine Dair. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 27, 220-236.

Özkan, M. (2008). Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Ortaya Konan Kuran Tercümeleri Üzerine-I. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 39, 115-159.

Öztürk, A. (2003). XVI. Yüzyıl Halvetî Şiirinde Din ve Tasavvuf, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Paçacı, M. (2008). Kur'an'a Giriş. İstanbul: İSAM.

Pekçetin, O. (2010). Ahmed-i Dâ'î'nin Vesîletü'l-Mülûk Adlı Eseri (1b-58b), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Sağol, G. (1997). Kur'an'ın Türkçe Tercüme Tefsirleri Üzerine Yapılan Çalışmalar. Türklük Araştırmaları Dergisi(8), 379-396.

Sağol, G. (1993). An Inter-Linear Translation of The Qur'an into Khwarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile, I. Intoduction and Text. Harvard University; II. Glossary. Harvard Universty 1995; III. Facsimile of The MS Süleymaniye Library, Hekimoğlu Ali Paşa No.2, Section One: 1b-300b. Harvard University 1996; III. Facsimile of The MS Süleymaniye Library, Hekimoğlu Ali Paşa No.2, Section Two: 301a-587b. Harvard University 1999.

Sevgi, A. (1993). Merdümî-Tuhfetü'l-İslâm (Kırk Âyet ve Kırk Hadis Tercümesi). Konya: Selçuk Üniversitesi.

Sevgi, A. (2013). Livâyî'nin Manzûm Amme (Nebe Sûresi) Tefsîri. Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi(29), 1-20.

Sevgi, A. (2014). Livâyî'nin Manzûm Tebâreke (Mülk Sûresi) Tefsîri. Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi(31), 1-96.

Sevinçli, V. (1996). Letayifname (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük). Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.

Seyhan, K. (2002). Livayi Divanı (Metin-İnceleme), Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Sezgin, F. (1997). 14. Yüzyıla Ait Bir Yasin Suresi Tefsiri Üzerinde Sentaks Çalışması, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.

Sönmez, G. (2006). XIV. Yüzyılda Yazılmış Mülk Sûresi Çevirisi Üzerine Dil İncelemesi (varak no: 31b-61a), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Şeker, M. (2007). İslam Tarihinde Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye İlk Çevirileri. Kur'an Meâlleri Sempozyumu-I (s. 10-21). içinde Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.

Şerîfî. (tarih yok). Dîvân. Süleymaniye Kütüphanesi. Hacı Mahmud Efendi, 3398.

Şimşek, H. (2006). Tefsîru Sûreti'l-Mülk (İnceleme-Metin-Dizin), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.

Tabaklar, Ö. (1987). Mustafa bin Muhammed, Amme Cüz'ü Tefsiri (vr. 111b-121a ile 143a-154b), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Tabaklar, Ö. (2003). Anadolu Sahasında Yazılmış Bir Sûre Tefsiri. İlmî Araştırmalar(16), 97-116.

Taş, B. (2013). Gerçek Bir Şiir Hırsızı Şerîfî ve Çalıntı Divanı. Dede Korkut, 2(4), 153-162.

Taş, B. (2013). Kuloğlu Şeyh Hacı İlyas ve Külliyatı. Akademik Bakış Dergisi(35), No:32.

Taş, B. (2014). Kuloğlu Şeyh Hacı İlyas Bâğ-ı Behişt (İnceleme-Tenkitli Metin), Yayımlanmamış Doktora Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.

Togan, Z. V. (1960). Londra ve Tahran'daki İslamî Yazmalardan Bazılarına Dair. İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, 3, 133-160.

Toker, O. (2000). Karışık Dilli Bir Kur'an Çevirisi (Varak no: 109b-144a), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Topaloğlu, E. (2003). Ahmed-i Dâî, Tercüme-i Tefsîr-i Ebü'l-Leys es-Semerkandî, Nisâ suresi (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Tören, H. (2007). Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Amme Cüzü Tefsiri I, Metin İnceleme-Tıpkıbasım. İstanbul: Çantay.

Tören, H. (2007). Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Amme Cüzü Tefsiri II, Dizin. İstanbul: Çantay.

Usta, H. İ. (1989). XIII. Yüzyıl Doğu Türkçesi ile Yazılmış Anonim Kur'an Tefsirinin Söz ve Şekil Varlığı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Uygun, A. (2006). Karışık Dilli Bir Kur'an Çevirisi (Varak no: 144b-183a), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Uzun, M. (2002). Kur'an-Türk Edebiyatı. Diyanet İslam Ansiklopedisi (Cilt 26, s. 414-417). içinde İstanbul: TDV.

Ünlü, S. (2004). Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Üşenmez, E. (2013). Türkçe İlk Kur'ân Tercümelerinden Özbekistan Nüshası. İstanbul: Akademik Kitaplar.

Vural, H. (1999). Letayif-name, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Woodhead, C. (2007). Okçuzâde Mehmed Şâhî. Diyanet İslam Ansiklopedisi (Cilt 33, s. 335-336). içinde İstanbul: TDV.

Yazar, S., ve Kaçar, M. (2012). Şerîfî Dîvânı. İstanbul: Metamorfoz Yayıncılık.

Yelten, M. (2000). Anadolu Sahasında Yapılmış Sure Tefsirleri ve Bu Tefsirlerin Türk Dili Açısından Önemi. İlmî Araştırmalar(9), 249-254.

Yıldız, U. (2004). Muhammet Oğlu Mustafa'nın XIV. Yüzyılda Yazdığı Çağdaş Tefsirin Dil Yorumu, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Yılmaz, B. (2002). Ahmed-i Dâ'î: Tercüme-i Tefsîr-i Ebü'l-Leys-i Semerkandî, Âl-i 'İmrân suresi (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Yılmaz, R. (2007). Karışık Dilli Bir Kur'an Çevirisi (Varak no: 183b-222a), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Yusuf, M. (1968). Yâsin Tefsiri Metin ve İndeks, Yayımlanmamış Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul.